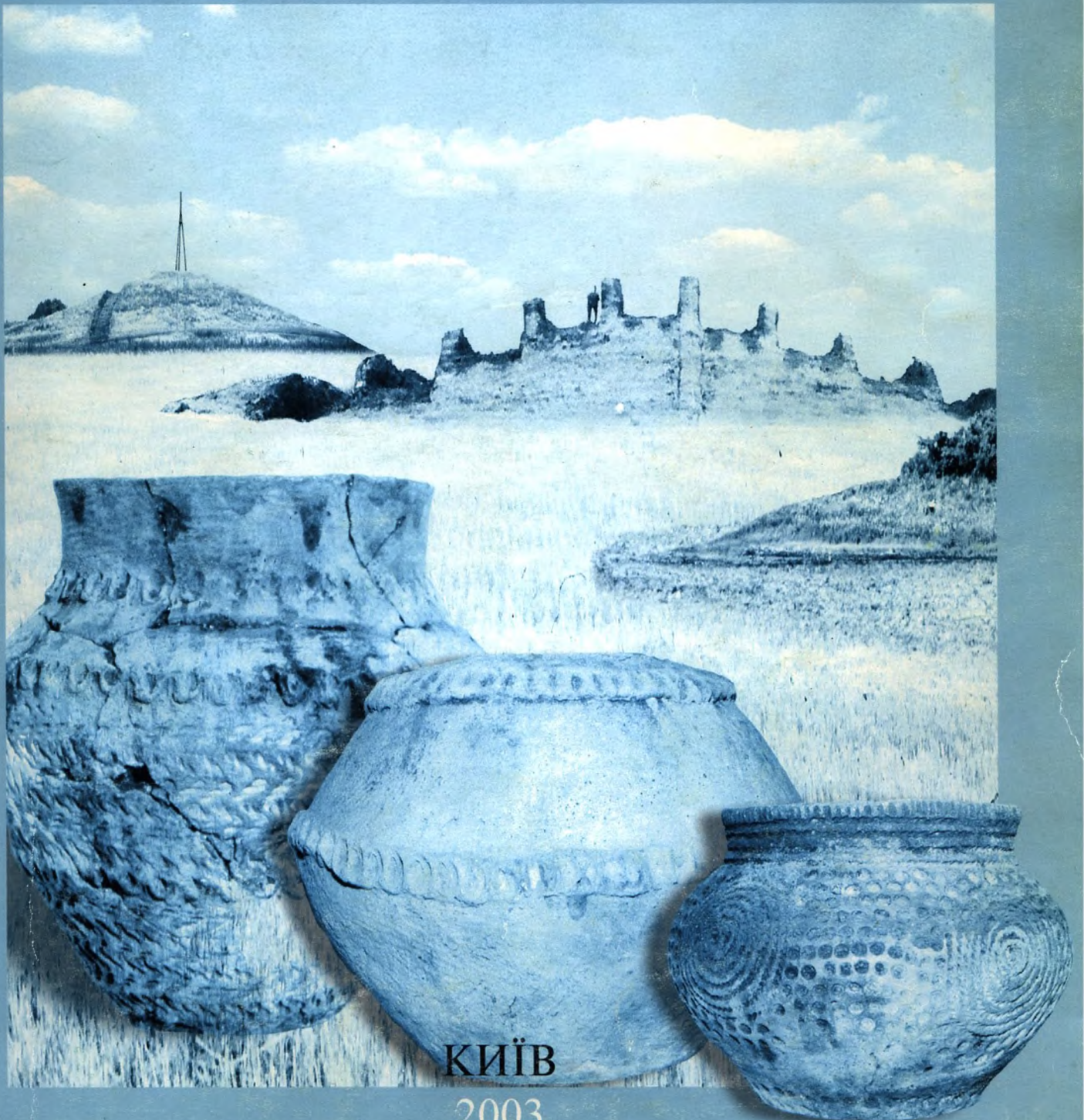

VITA №5-6

ANTIQUA

КИЇВ
2003

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА
ТОВАРИСТВО АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ

VITA ANTIQUA

№ 5–6

Збірка наукових статей

УДК 902+572
ББК 63.4+28.71
В76

Номер затверджено на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 26 грудня 2002 р. (протокол №4).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

д-р іст. наук, проф. Гладких М.І. (головний редактор)
канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Піоро І.С. (відповідальний редактор)
д-р іст. наук, проф. Залізник Л.Л.
д-р іст. наук, проф. Крижанівський О.П.
д-р іст. наук, проф. Борисенко В.К.
д-р іст. наук, проф. Моця О.П.
співробітник НДЧ Зеленко С.М. (відповідальний секретар)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д-р іст. наук, проф. Зубар В.М.
д-р іст. наук, проф. Рубель В.О.

В 79 VITA ANTIQUA. Збірка наукових статей №5-6. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2003. – 232 с.

Збірка присвячена пам'яті М.М.Бондаря, доктора історичних наук, професора, з 1971 до 1987 р. – завідувача кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. До збірки включено статті як провідних фахівців, так і молодих науковців, що досліджують актуальні проблеми археології та історії України.

Засновник

Товариство археології та антропології

Адреса редакції:

01601, м. Київ, вул. Володимирська, 64. ауд. 164.

Реєстраційне свідоцтво КІ № 350, видане 8 лютого 1999 р.
Міністерством інформації України

© Товариство Археології та Антропології, 2003
© Колектив авторів, 2003
© ВПЦ "Київський університет", 2003
© Піоро В.І., обкладинка, 2003

**KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY
HISTORICAL FACULTY
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND ANTHROPOLOGY
SOCIETY OF ARCHAEOLOGY AND ANTHROPOLOGY**

VITA ANTIQUA
№ 5-6

The collection of scientific articles

Микола Миколайович Бондар	9
Лебединский В.В., Зеленко С.М. Подводные археологические исследования в Северном Причерноморье	10
Індиченко Г.В. Етноархеологія: перспективи розвитку	13
Нужный Д.Ю. Верхні шари палеолітичної стоянки Молодове 5 та деякі проблеми їх культурно-хронологічної інтерпретації.....	20
Шидловський П.С. Нове пізньопалеолітичне місцезнаходження на Вінниччині	40
Пустовалов С.Ж. Анализ радиоуглеродных дат из погребений ямной и катакомбной общностей, опубликованных в Baltic-Pontic studies, No7 (1999).....	45
Лысенко С.Д. Могильник эпохи бронзы в урочищах Бабина гора – Дедов шпиль у с.Бучак под Каневом.....	60
Владимиров А.О. До питання про вищу магістратуру Херсонеса Таврійського.....	72
Slusarska Katarzyna Raciorki bursztowe z Gordijewki.....	76
Лысенко А.В. Пещерные некрополи Горного Крыма эпохи раннего железа – позднеантичного времени (IX в. до н.э. – IV в. н.э.).....	85
Назаров В.В., Русяева М.В. Костяной глаз античной статуи с острова Березань.....	108
Ольговський С.Я. Метал скіфських казанів.....	113
Стоянов Р.В. Чернолаковая гидрия с накладным орнаментом из склепа №1012 в Херсонесе Таврическом.....	121
Морозова Я.И. Предварительный анализ одного обряда погребений первых веков нашей эры в Северном Причерноморье	126
Хворостяный А.И. Культ ΘΕΟΣ ΥΨΙΣΤΟΣ и распространение христианства на Боспоре.....	131

Contents

Mykola Mykolayovich Bondar	9
Lebedyns'kyi V.V., Zelenko S.M. Underwater archeological research on the north coast of the Black Sea	10
Indychenko H.V. Ethnoarchaeology – developmental perspective	13
Nuzhnyi D.Iu. The upper layers of the Paleolithic site Molodove 5 and some problems regarding their interpretation	20
Shydlovs'kyi P.S. A new late Paleolithic site in Vinnychyna.....	40
Pustovalov S.Zh. Analysis of radiocarbon dates from the burials of Pit and Catacomb populations that were published in <i>Baltic-Pontic Studies</i> no. 7 (1999)	45
Lysenko S.D. Burial grounds of the bronze period in the tract Babyna Hora-Didiv Shpyl' near the village Buchak in Kaniv	60
Vladymyrov A.O. Regarding high ranking magistrate in Chersonesus Taurica	72
Sliusars'ka K. Amber necklaces from Horodiivka	76
Lysenko O.V. Cave necropolis of the early iron and late antique periods in the mountains of the Crimea.....	85
Nazarov V.V., Rusiaieva M.V. A bone eye of an antique statue from the island of Berezan'	108
Ol'hovs'kyi S.Ia. The metal of Scythian cauldrons	113
Stoianov R.V. Black glaze hydria with applied ornament from the crypt no. 1012 in Chersonesos Tauricos.....	121
Morozova Ia.I. A preliminary analysis of a burial ritual from the north coast of the Black Sea dating to the first centuries A.D.	126
Khvorostiany I.A. The cult of ΘΕΟΣ ΨΥΙΣΤΟΣ and the spread of Christianity in the Bosporos.....	131
Zubar V.M. The Roman military presence and the population of Taurica in the 2 nd – first half of the 3 rd century	136

А.О.Владимиров
ДО ПИТАННЯ
ПРО ВИЩУ МАГІСТРАТУРУ
ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

Анотація

The article deals with the problem of supreme state authorities of Chersonessus Taurica. There are two terms in the epigraphic sources of Chersonessus which define supreme magistrates – "ἄρχοντες" and "δαιμόρχοι". The author comes to conclusion that depending on the type of sources the supreme magistrates could be noted with the Doric term "δαιμόρχοι" as well as with the term "ἄρχοντες" more usual for Greeks.

Вивченню історії та культури Херсонеса Таврійського – однієї з найвидатніших пам'яток античної археології на території нашої держави – приділено значну увагу в роботах вітчизняних і закордонних дослідників. Однак, питання державного ладу в сучасній літературі й досі висвітлюються достатньо побіжно. Разом з тим, дослідження організації і структури управління цього грецького полісу є важливим моментом у розумінні тих процесів, що відбувалися в Північному Причорномор'ї в античності.

Одним з основних елементів структури управління була система органів виконавчої влади або полісних магістратур. Чільне місце в цій системі належало вищим магістратам, до компетенції яких відносилися найважливіші питання державного управління [Владимиров, 1999, с.96-104].

У херсонеських джерелах зустрічаються два терміни, якими звичайно позначалися вищі посадові особи у грецьких полісах – "архонти" (ἄρχοντες) та "даміурги" (δαιμόρχοι). Перший з них є досить звичним, другий має дорійське походження. Співіснування цих термінів у джерелах протягом тривалого часу ставить питання про ступінь їхньої наповненості на різних етапах історії Херсонеського полісу. Іншими словами, існує необхідність чіткого визначення місця і характеру носіїв термінів "архонти" та "даміурги" у системі органів управління Херсонеса.

В наукових дослідженнях, присвячених державному ладу Херсонеса Таврійського, по різному визначався зміст термінів "архонти" та "даміурги". Більшість дослідників вважає, що у перших століттях н.е. саме архонти очолювали систему органів виконавчої влади, концентруючи в своїх руках як громадянську, так і військову владу. Оскільки у попередній період існування архонтів зафіксоване лише одним фраг-

ментованим написом III століття до н.е., це дозволило деяким дослідникам пов'язати підвищення ролі архонтів як верховної магістратури з реформою херсонеського конституційного ладу, в результаті якої до архонтів перейшли військові функції стратегів [Соломоник, 1973, с.30; Тюменев, 1958, с.23].

Суттєві розбіжності у поглядах істориків викликала інтерпретація терміну "даміурги". Перші відомості про даміургів відносяться до III століття до н.е., фіксуються вони і у перших століттях н.е. Більшість дослідників вбачали у даміургах колегіальну магістратуру [Блаватская, 1952, с.197; Кадеєв, 1981, с.77; Латышев, 1909, с.158; Minns, 1913, р.540]. Водночас існують погляди, що терміном "даміург" позначалася загальна назва посадових осіб [Белов, 1948, с.135; Гайдукевич, 1955, с.83] або почесне звання, що могло надаватися громадянину за заслуги перед полісом [Жебелев, 1953, с.225]. Припускалося також, що даміурги були членами Ради [Пальцева, 1977, с.180].

Натомість у дорійських полісах, до яких належав Херсонес, даміурги відносилися саме до числа вищих магістратур. Отже, існує необхідність перегляду херсонеських епіграфічних пам'яток з відомостями про архонтів та даміургів з метою розв'язання питання про вищі магістратури Херсонеса Таврійського в античну епоху.

Як вже зазначалося, відомості про архонтів містяться у численних херсонеських написах, лише один з яких не відноситься до перших століть н.е. [Inscriptiones..., 1916, № 346] У більшості з цих джерел архонти згадуються або у якості епонімів року, або серед осіб у списку "тих, що підписалися" (τῶν σφραγισαμένων) під декретами. З джерел випливає, що архонти представляли собою колегіальну установу, кількість членів якої у різні часи коливається від трьох до шести осіб.

Взагалі, чітке визначення кількісного складу херсонеських магістратур містить у собі деякі складності: так, існує думка, що печатки до заключної частини декретів докладали лише особи, присутні на засіданні Народних Зборів [Пальцева, 1977, с.181], чим і пояснюється різна кількість магістратів у списку τῶν σφραγισαμένων. З джерел також впливає, що у римський період колегія архонтів мала свого голову – першого архонта (ὁ πρῶτος ἀρχῶν).

У ряді джерел магістратура архонтів згадується не безпосередньо, а позначається як "вища влада" (πρῶτα ἀρχα). Вірному розумінню цього виразу допомагає звернення до літературного джерела більш пізнього періоду. З повідомлення Константина Багрянородного [De admin., imperio. с.53] впливає, що на чолі херсонеської адміністрації стояв урядовець з титулом στεφανηφορῶν καὶ προτεύων. В літературі титул στεφανηφορῶν визнавався лише почесним епітетом вищої влади, тоді як термін προτεύων розумівся як ἀρχῶν τὴν πρῶτην ἀρχήν. Звідси впливає, що під виразом πρῶτα ἀρχα слід розуміти магістратуру архонтів, головою якої був перший архонт. Зрозуміло, що організація середньовічної Херсонеської держави відрізнялася як від структури класичного грецького полісу, так і античної територіальної держави в перших століттях н.е. Тому, не видається можливим співвідносити характер і функції голови херсонеської адміністрації середньовічних часів з архонтами античної епохи, тоді як подібність термінологічних виразів свідчить про чільне місце носіїв цих термінів в структурах державного управління.

При аналізі херсонеських джерел виразом "виконувати посаду першого архонта" звичайно інтерпретуються три різні формули: πρῶταρχοντεύων [Inscriptiones..., 1916, № 471], ἀρχαυτα τὴν λαμπροτάτην ἀρχήν [Inscriptiones..., 1916, №425], δαμιορυσαντα τὰν πρῶταν ἀρχῶν [Inscriptiones..., 1916, №420]. Якщо у першому випадку вираз нічого незвичайного у собі не містить, то термінологічні особливості у другому та третьому випадку потребують спеціального коментарю.

Декрет на честь Демократа, сина Аристоклена [Inscriptiones..., 1916, №425], датується II століттям н.е. і є одним з найбільш пізніх декретів серед тих, що розглядаються. Він відзначається, зокрема, пишністю формулювань та мовними особливостями діалекту койне. Пам'ятка IOSPE, I², №420 датується першим століттям н.е. і являє собою перелік заслуг громадянина перед полісом. Публікуючи останнє з цих джерел, В.В. Латишев зазначав, що у виразі ὁ

δαμος δαμιορυσαντι τὰν πρῶταν ἀρχῶν τρίς у четвертому вінці декрету більш звичною була б формула ἀρχαυτι τὰν πρῶταν ἀρχῶν, яка у більш пишному вигляді зустрічається саме у декреті на честь Демократа. У цьому зв'язку необхідно зазначити, що ἀρχαυτι з декрету на честь Демократа являє собою форму загальногрецького діалекту койне, який наприкінці II століття н.е. закріплюється в мові херсонеських декретів. Вираз δαμιορυσαντι з декретів більш раннього періоду є формою дорійського діалекту, традиційного для херсонеситів. Цей вираз вказує на виконання вищої державної посади у дорійському полісі.

Тезу про існування у Херсонесі магістратури дамійургів було висунуто ще при аналізі Присяги херсонеських громадян [Inscriptiones..., 1916, №401], де згадуються οἱ δαμιορυοὶ οἱ κατα πόλιν. На сьогодні, найбільш поширеним залишається погляд, що дамійурги тут виступають у якості вищих посадових осіб, які мають якісь державозахисні функції. На підтвердження думки про установа дамійургів як полісну магістратуру в дослідженнях наводилися приклади з пам'яток [Inscriptiones..., 1916, №№420, 423, 424, 429], в яких зустрічається вираз δαμιορυσαντι [Inscriptiones..., 1916, №418]. Ця формула аналогічна за побудовою іншим виразам, якими у тих самих джерелах позначаються виконання інших посад у полісі. Отже, вираз δαμιορυσαντι означає виконання чітко визначеної посади. Проте у цьому випадку, залишається незрозумілим інтерпретація цього виразу у четвертому та сьомому вінках декрету IOSPE, I², № 420: тут у першому випадку, вираз інтерпретується як виконання державної посади, у другому – як виконання посади дамійурга [Латишев, 1884, с.29-31]. Тому, на нашу думку, визначення дамійургів, що згадуються у тексті присяги, як магістратів є недостатньо обґрунтованим і передчасним. Вірніше зупинитися на визначенні дамійургів лише як посадових осіб, не надаючи їм поки статусу окремої магістратури.

Таким чином, у сучасній історіографії проблема вищих магістратів Херсонеса Таврійського в античну епоху залишається нерозв'язаною. З одного боку, визнається, що у перших століттях н.е. такими магістратами були архонти, для III століття до н.е. ними визначаються дамійурги. З іншого боку, існування архонтів фіксується і для III століття до н.е., а дамійурги – для перших століть н.е. Спроби розв'язання цієї проблеми в цілому не увінчалися переконливими результатами, тому питання про вищі магістрати полісу досі залишається актуальним.

Враховуючи важливість правильної інтерпретації грецьких термінологічних виразів для розуміння особливостей державного устрою в тому чи іншому полісі, видається доцільним звернутися до джерел сусіднього для Херсонеса полісу західної частини Північного Причорномор'я – Ольвії. Тут вищими посадовими полісу була колегія архонтів. У джерелах різних періодів магістратура архонтів представлена як головна у полісі, зустрічаються різні епітети цієї посади: "найблискуча", "найважливіша". Архонти згадуються як колегія, так і окремо; як безпосередньо по посаді, так і виразом "вища влада". Виконання посади архонта однією особою могло здійснюватися неодноразово, зустрічаються випадки трикратного чи чотирикратного архонтства.

В ольвійських джерелах містяться різні формули, за якими виражається виконання посади архонта. Усі вони об'єднані між собою виразом ἀρχεῖν τὴν ἀρχήν, тобто "виконувати державну посаду": τὰς ἐπωνύμους ἀρχὰς πρῶτας τετρακίς ἤρξεν [Inscriptiones..., 1916, №42], ταῖς μεγίσταις καὶ ἐπωνύμοις ἀρχαῖς πρῶταις τρισὶν ἀρξας [Inscriptiones..., 1916, №43], ἀρξας [τὰς λαμπροτάτας ἀρχὰς [Inscriptiones..., 1916, №51]. Вираз πρῶτα ἀρχά ("перша влада") при цьому однозначно розуміється у якості магістратури архонтів, що, зокрема, засвідчує фраза ἀρχῶν τε τὴν μεγίστην ἀρχήν τὸ τετρακίς [Inscriptiones..., 1916, №40] з декрету на честь Феокла, сина Сатіра.

Порівнюючи херсонеські та ольвійські формули, в яких згадується виконання посади архонта, можна зробити декілька висновків. У джерелах обох полісів магістратура архонтів представлена як безпосередньо словом "архонти", так і виразом πρῶτα ἀρχά. В Ольвії, як і у Херсонесі, вона нерідко супроводжується почесними епітетами: "найславніша", "найблискуча". В обох полісах зустрічаються випадки виконання однією особою архонтства декілька разів поспіль, що знаходить відображення у формулах джерел. Проте в Ольвії, на відміну від Херсонеса, виконання державної посади виражається лише за формулою ἀρχεῖν τὴν ἀρχήν, тоді як у Херсонесі співіснують формули ἀρχεῖν τὴν ἀρχήν та δαμιουρεῖν τὰν ἀρχῶν.

При порівнянні херсонеських джерел з ольвійськими необхідно зробити зауваження щодо характеру їх походження. Ольвія, на відміну від Херсонеса, належала до іонійських полісів, державні установи яких суттєво відрізнялися від дорійських. Разом з тим існували й спільні для усіх грецьких держав риси, які проявляються, зокрема, у подібності формул, що виражають виконання громадянином полісної магістратури.

На нашу думку, вищі посадові особи Херсонеса Таврійського в залежності від типу джерел позначалися як дорійським терміном "даміурги", так і більш вживаним у греків терміном "архонти".

Херсонеські джерела з відомостями про архонтів та даміургів можна типологічно розподілити на три різновеликі групи. До першої, найбільш численної, відносяться постанови Ради та Народних Зборів, в яких згадки про магістратів зустрічаються у ввідній та заключній частинах. Тут серед магістратів неодноразово згадуються архонти, в числі яких і перший архонт у якості епоніма. Другу, менш численну групу, складають пам'ятки у вигляді баз статуй, встановлених державою громадянам з переліком їхніх заслуг. Серед цього переліку згадується, зокрема, виконання державної посади у формі аористного прикметника дієслова δαμιουρεῖν ("виконувати посаду даміурга"). До третьої групи належить Присяга херсонеських громадян [Inscriptiones..., 1916, №401], у якій зустрічаються οἱ δαμιουροὶ οἱ κατὰ πόλιν.

Фактично, лише в одному херсонеському джерелі даміурги та архонти згадуються одночасно. На нашу думку, термін "даміург" у виразі ὁ δάμος δαμιουρήσαντι τὰν πρῶταν ἀρχῶν тріс у четвертому вінці декрету IOSPE, I², №420 при співставленні з δαμιουρήσαντι у сьомому має іншу наповненість порівняно з тим, що пропонувався раніше. Якщо слідувати від того, що терміном δαμιουρήσαντι у другому виразі позначалося виконання громадянином посади даміурга, то у першому, у такому разі, має йтися про виконання цієї магістратури тричі поспіль. Вираз τὰν πρῶταν ἀρχῶν має вказувати, у цьому разі, на потрібне виконання громадянином посади голови колегії. Однак, як вже зазначалося вище, під цим виразом необхідно розуміти виконання посади першого архонта, який, що впливає з інших джерел, очолював структуру органів управління Херсонеса Таврійського в перших століттях н.е.

У зв'язку з цим, якщо вираз δαμιουρήσαντι τὰν πρῶταν ἀρχῶν має розумітися як виконання посади першого архонта, то просто δαμιουρήσαντι означатиме входження громадянина до складу колегії архонтів. Такий висновок впливає як з аналізу декрету IOSPE, I², №420, так і з ряду інших обставин. Вирішується, таким чином, одне з ключових питань державного ладу Херсонеса Таврійського – питання про вищу полісну магістратуру. Спростовується також ряд помилкових висновків, спричинених неправильною інтерпретацією джерел. По-перше, ще В.В. Латишев, порівнюючи четвертий і сьомий вінки декрету IOSPE, I², № 420, не зміг зробити будь-якого змістовного висновку про причини їхнього відокремлення [Латишев, 1884, с.30]. Во-

ни пояснюються тим, що після триразового виконання громадянином посади першого архонта, через декілька років він знову входить до колегії архонтів, але вже просто як архонт. Також двічі, у різні роки, до колегії архонтів включається Арістон, син Аттіни, та громадяни з декретів IOSPE, I², №424 та №429. По-друге, отримує пояснення той факт, що у переліках заслуг громадянина перед полісом у декретах другої групи жодного разу не згадується виконання магістратури архонта, тим більше, що у джерелах містяться неодноразові приклади про випадки виконання одним громадянином посади першого архонта декілька разів поспіль. По-третє, архонтами слід визнати і урядовців, які позначаються терміном οἱ δαμιουροῦοι οἱ κατὰ πόλιν у присязі херсонеських громадян.

Таким чином, при розгляді проблеми складу вищих магістратур Херсонеса Таврійського в античну епоху можна відзначити таке. Співіснування термінів "архонти" та "даміурги" в джерелах не свідчить про їхню належність до окремих магістратур у різні періоди існування полісу. Перегляд джерел з відомостями про даміургів та архонтів дозволив зробити висновок про помилковість погляду щодо існування у

Херсонесі установи даміургів як самостійного елемента структури управління. Теза про існування у Херсонесі магістратури даміургів паралельно з магістратурою архонтів викликана невірним розумінням значення дієслова δαμιουροειν при інтерпретації джерел. Співставлення відомостей херсонеських джерел з ольвійськими дозволило зробити висновок про особливе етнічне походження терміну δαμιουροειν у порівнянні з терміном ἀρχειν. Останній значно частіше застосовувався у відношенні до виконання громадянином грецького полісу вищої державної посади. Вираз δαμιουροειν у відношенні до виконання державної посади, поступово витісняється з мови херсонеських епіграфічних пам'яток разом з поширенням у Херсонесі загальногрецького мовного діалекту койне. Це проявляється, зокрема, заміною у пізніх джерелах дорійського дієслова δαμιουροειν більш звичним ἀρχειν. Таким чином, у джерелах різних типів вищі магістрати Херсонеса позначалися як дорійським терміном "даміурги", так і терміном "архонти", більш вживаним у греків.

Література

- Белов Г.Д. 1948. Херсонес Таврический. Л.
- Блаватская Т.В. 1952. Западнопонтийские города в VII-I вв. до н.э. М.
- Владимиров А.А. 1999. К вопросу о структуре государственного управления Херсонеса Таврического // Античный мир. Материалы научной конференции. Белгород.
- Гайдукевич В.Ф. 1955. История античных городов Северного Причерноморья // Античные государства Северного Причерноморья. М-Л.
- Жебелев С.А. 1953. Херсонесская присяга // Северное Причерноморье: исследования по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – М-Л.
- Кадеев В.И. 1981. Херсонес Таврический в первых веках н.э. Харьков.
- Латышев В.В. 1909. Понтика. СПб.
- Латышев В.В. 1884. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического. СПб.
- Пальцева Л.А. 1977. О должностных лицах херсонесского совета в первые века н.э. // ВДИ, №3.
- Соломоник Э.И. 1973. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. К.
- Тюменев А.И. 1958. В.В. Латышев и история Херсонеса // СА, № 28.
- Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini. 1916. / В. Latyshev. 2 ed. Petropolis: ed. Acad. Ross. Vol.1
- Minns E.H. 1913. Scythians and greeks. Cambridge.

Наукове видання

VITA ANTIQUA
2003
№ 5-6

**Збірка наукових статей
російською та українською мовами**

Фото на обкладинці зроблено за матеріалами з розкопок госпдоговірної археологічної експедиції науково-дослідної частини Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Матеріали зберігаються у фондах навчального археологічного музею кафедри археології та музеєзнавства.

Редактор та упорядник збірки **Піоро І.С.**
Редактор англійських текстів **Степанчук В.М.**
Технічний редактор **Ананьївський Д.С.**

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Підписано до друку 26.12.02. Формат 60x84^{1/16}. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 29,0. Зам. № 23-1256.

Надруковано
у Видавничо-поліграфічному центрі "Київський університет"
01030, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; (38044) 234 0105; факс (38044) 239 3120.
Свідоцтво внесено до державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.